

Abdülkadir BULUŞ, Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke

Fabrikası, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat

Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2000.

Ercüment BALCI*

Bir yandan, Osmanlı tarihi yazılmadan dünya tarihinin doğru olarak yazılamayacağı şeklindeki yorum ve ifadelerin daha cesaretle savunulur ve taraftar toplayan bir olgu olduğu, diğer yandan da bu olguyu besleyecek araştırmacı sayısının, Osmanlı tarihine ilişkin kaynak ve belgelerin miktarı ve cesameti karşısında oldukça yetersiz kaldığı paylaşılan bir yargı olmakla birlikte; son zamanlarda Osmanlı tarihinin iyi bilinmeyen yanlarını açığa kavuşturmak için, gerek üniversiteler gerek değişik kurumlar tarafından, bizzat Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak yapılan çalışmalar, ilgiye değer bir düzeye ulaşmıştır. Aynı zamanda bu çabalar, Osmanlı'yı doğru anlama ve değerlendirme yönünde yeni açılımları da beraberinde getirmiştir.

Sanayi devriminin, ekonomik anlamda, eski üretim ilişkilerini yepyeni bir organizasyon ve kuramsal altyapı bakımlarından dönüştürüp yenilediği bilinmektedir. Osmanlı Devleti ise mevcut ekonomik yapısı ve bu yapıyı belirleyen *iktisadi zihniyetinin*, Avrupa toplumlarından oldukça farklı olması yüzünden, sanayi devrimini kendi topraklarında tam anlamıyla gerçekleştirememiştir. Fakat, bu yönde bir arayışı ve Batı'daki gelişmelere uyum sağlamak için gayretleri olduğunu biliyoruz. Bu arayışların sonucu olarak özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı'da devletin öncülüğünde bir dizi tesis kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin sanayi devrimini müteakip, Avrupa ile arasında açılan farkın yol açtığı sorunlar karşısında gösterdiği tepkilerin niteliği ve pratik olarak yapılan birtakım faaliyetlerin nasıl sonuç verdiği de önemle üzerinde durulması gereken bir meseledir.

Abdülkadir Buluş'un doktora çalışması, yukarıdaki yargıyı pekiştirme anlamında, Osmanlı tekstil sanayiini Hereke Fabrikası örneğinde derinlemesine irdeleyen bir çalışmadır. Buluş, çalışmasının alt yapısını oluştururken, Osmanlı sanayiine yaklaşım sorunu üzerinde ağırlıklı olarak durmaktadır. Dünya Ekonomisi yaklaşımı çerçevesinde, merkez-periferi veya çeşitli dışsal nedenler dolayısıyla Osmanlı kurumlarının işleyişinin bozulduğu şeklindeki izah tarzlarının açıklayıcılığı yanında, somut olarak devlet öncülüğünde sanayileşme çabalarının prob-

* Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi.

lem ve gelişimini incelemeye değer bulmaktadır. Bu konuda Cezar'ın Osmanlı sanayileşme hareketiyle ilgili görüşlerine de yer vermektedir.¹

Buluş, tezinin birinci bölümünde "Osmanlı Sanayiine Genel Bir Bakış" başlığı altında, Osmanlı Sanayileşmesiyle ilgili yapılan çalışmalara değinerek, birkaç çalışmayı "sanayi çalışmalarının temel kaynakları" olarak nitelemektedir. Tevfik Güran'ın Hazine-i Hassa Defterleri'nden yararlanarak 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan devlet fabrikalarının başlangıç yıllarındaki üretim yapısı, kullandığı teknoloji, çalışan sayısı ve verimliliklerini ortaya koyduğu, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" başlıklı makalesini², Osmanlı Devleti'nin özel girişimi destekleme araçları ile sanayileşme politikası arasında bağlantıyı araştıran Ahmet Kal'a'nın, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar"³ başlıklı makalesini; E. C. Clark'ın klasikleşmiş ve özellikle İngiliz Arşivlerinden ve batılı yazarların eserlerinden yararlanarak, 19. yüzyılda sanayileşme alanında yapılanları özetleyip, bu faaliyetteki öncü aktörleri tanıtan "Osmanlı Sanayi Devrimi"⁴ adlı makalesini; bu alandaki ilk kitaplardan biri olması dışında literatüre, özellikle Osmanlı sanayinin katıldığı yurtdışı sergiler bağlamında önemli katkılarda bulunan Rıfat Önsoy'un *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*⁵ adlı eserini; Ömer Celal Sarç'ın, "Tanzimat ve Sanayimiz"⁶ adlı makalesini bu çerçevede değerlendirmektedir. Ayrıca, 18. yüzyıl ve öncesine ait devlet tesislerinin hem politik hem de pratik özelliklere yer veren Mehmet Genç'in⁷ çalışmalarından da söz etmektedir.

Osmanlı sanayii üzerine yapılan çalışmaların değerlendirildiği kısımda yazar, özetle şunları söylemektedir: "Osmanlı sanayii üzerine yapılan çalışmaların değerlendirilmesi başlı başına ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte, bu çalış-

1 "Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti, özellikle Tanzimat (1839) öncesi ve sonrasına rastlayan yıllarda Batılı ülkelere kıyasla biraz geç de olsa, bir 'sanayileşme hamlesi' yapmaya çalışmış; ancak bu hamle onun bir sanayi toplumuna dönüşmesine yetmemiştir. Bu hareketin nasıl başladığı (kendiliğinden mi, uyarılma mı, zorlama mı) ne gibi gelişmeler gösterdiği ve nasıl sonuçlandığı gerçekten incelenmeye değerdir." Yavuz CEZAR, "19. y.y.da Osmanlı Devletinde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", *Toplum ve Ekonomi*, Sayı: 2, Mart 1991, s. 161.

2 Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, T.T.K. Yay., Ankara 1992, s. 235-257.

3 Ahmet Kal'a, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 83, Nisan 1993, s. 107-132.

4 Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, Yay. Haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1992, s. 37-52.

5 Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.

6 Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 423-440.

7 Bu çalışmalar için bkz., Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Toplum ve Ekonomi*, Sayı: 2, Eylül 1991; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi-Tebliğler*, Ankara 1990, s. 13-25; "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, Sayı: 4, Nisan-Mayıs 1984, s. 52-61.

maların iki ana grupta sıralanabileceğini söylemek mümkündür. Bunlardan biri, Osmanlı sanayiinin, sanayi devriminden sonra Avrupa mallarının istilasını sonucu tamamen gerilediği ve hatta bazılarının göre çöktüğü, diğeri de durumun bu kadar kesin olmadığı, küçük imalatçılığın ve evlerdeki imalatın Avrupa rekabetine başarıyla karşı koyduğu ve gelişmeleri yaşayabilmeleri için gereken araçlar olarak esnek biçimde kullanabildikleridir” (s. 2-3).

Buluş, Osmanlı sanayiine bakışta hakim yaklaşım tarzı konusunda Osmanlı sanayiinin gerilediği veya çöktüğüne dair çalışmaların değerlendirildiği kısımda, “bu alanda en yetkin akademisyenlerden” biri olarak tanımladığı Quataert’in, *Ottoman Manufacturing in The Age of The Industrial Revolution* adlı eserinde⁸ bizzat değerlendirdiği yazarlar ve çalışmalarına yer vermektedir.⁹ Quataert’in Osmanlı sanayiinin gerilediği veya çöktüğüne dair çalışmaların özelliklerine dair; mekanik fabrikaları sıralayan Osman Nuri gibi yazarlar ile Cumhuriyet yönetiminin Osmanlı devletini inkâr ettiği bir periyotta yazılan 1940 tarihli makalesindeki amacının, kapanan fabrikaları ve tezgâhları sıralamak sûretiyle Osmanlı sanayiinin ne kadar geri olduğunu ispatlamak gayretindeki Sarç’ın, yine Sarç’ın çizdiği çerçeveye dayalı daha geniş ama çok farklı bir çalışma olmadığını belirttiği Önsöy’un çalışmaları; ayrıca Pamuk’un, Osmanlı’nın 1880-1914 arasında elle dokuhan halıcılığın geliştiği yolundaki bulgularının kullanılan karmaşık istatistik metodlardan dolayı eksik olduğunu söylemektedir (s. 3).

Buluş, Avrupa tarihçilerinin Osmanlı üzerine yaptıkları çalışmalara da değinmektedir: “Avrupa tarihçilerinin çalışmaları, ağırlıklı olarak sanayii devrimi temelinde mekanik sanayi üzerine yapılan ve genelde fabrikaların başarısızlık nedenleri üzerinde duran çalışmalardır. Issawi’nin meşhur çalışması ve kendisinin kaleme aldığı bir değerlendirmede, İngiliz liberalizminin propagandasını yansıtır mahiyette Ubicini’nin tezlerine dayandığı ve Osmanlı sanayiinin gerilediği göze çarpmaktadır. Ancak, Issawi’nin Suriye ile ilgili kendi yorumlarında buradaki sanayii esnekliğini kabul ettiğini belirtmektedir. Issawi, daha sonraki 1982 tarihli çalışmasında¹⁰ da olaya daha esnek ve farklı olarak bakmaktadır” (s. 3-4).

8 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in The Age of The Industrial Revolution*, Cambridge University Press, First Published, Great Britain 1993; Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev: Tansel Güney, İletişim Yay., İstanbul 1999.

9 Quataert’in değerlendirdiği çalışmalar şunlardır: Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umuru Belediye*, 5 cilt, İstanbul 1330-1338; Ömer Celal Sarç, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 423-440; Rifat Önsöy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988; Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge 1987; Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago 1966; Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Newyork 1982; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy*, Methuen, London 1981.

10 Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Newyork 1982.

Osmanlı sanayi üzerine yapılan çalışmalardan bir kısmında gözlenen tema, Osmanlı sanayiinde gerileme olmakla beraber küçük imalat sanayisinin gelişmekte olduğu yönündedir. Owen'ın bireylerin ve küçük üreticilerin Avrupa rekabetine karşı başarılı bir dinamizm, yaratıcılık ve direniş gösterdiğini söylediği *The Middle East in the World Economy* adlı çalışması, bu alanda hemen öne çıkar. Bu görüşü Suriye dokumacıları örneğiyle somutlaştıran Owen, 1870'lerdeki dünya durgunluğunda Suriye dokumacılarının üretimlerini nasıl artırdıklarını açıklar. Owen'a göre, 17. ve 18. yüzyılların gerileme dönemi olarak anılması, devletin taşradaki unsurların -büyük tüccar, büyük toprak ağaları, merkezden atanan memurlar- karşısındaki gücünde gözlemlenen zayıflama ve buna bağlı olarak mali bunalıma düşmesine dayandırılmaktadır. Halbuki, devletin gücündeki gerileme üretimin de gerilediğini göstermemektedir.

Buluş, bu genel değerlendirmeden sonra, tezinin amacını "Osmanlı Devleti'nin endüstri devrimini müteakip Avrupa ile arasında açılan büyük farkın neden olduğu sorunlar ve bu sorunlar karşısında gösterilen tepkilerin, tekstil sanayi örneğinde incelenmesi" olarak ortaya koymaktadır. Hereke Fabrikası örneğinde devlet öncülüğünde yapılan sanayileşme girişimlerinin nasıl geliştiğini, sonuçları itibariyle sınamak gibi bir hedef belirlendiğini söylemektedir.

Osmanlı sanayi hakkında iki şekilde inceleme yapılabileceğini düşünmektedir: "Bunlardan birincisi, sanayi devriminden sonra artan Avrupa mallarına talep üzerine, Osmanlı sanayinin gerilemesi; ikincisi ise, küçük imalatın bu gerilemeye karşı koyma biçimleri" şeklindedir.

Tez üç bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde, "Osmanlı Sanayiine Genel Bir Bakış" başlığı altında Osmanlı Sanayiini ele alan teorik çerçeve çizilmektedir. Bu bölümde, Osmanlı ekonomisine yönelik geleneksel ve dünya ekonomisi yaklaşımlarının temel özelliklerine temas edilmektedir.

İkinci bölümde ise, Osmanlı tekstil sanayinin 19. yüzyıldan önceki temel özellikleri ve görünümüne yer verildikten sonra, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin temel yapısal özellikleri üzerinde durulmakta ve bu yapı içerisinde 19. yüzyıl Osmanlı tekstil sanayii incelenmektedir. Ortaya koyulan verilerden birisi, Avrupa rekabetine rağmen Osmanlı tekstil sanayinin direniş gösterdiğidir. Ama sonuç olarak Osmanlı sanayiinin % 80'ini oluşturan tekstil sanayiinin, bu yüzyılda ciddi biçimde gerilediğinin görüldüğü özellikle belirtilmektedir. Bölümün sonunda ise, 19. yüzyılda "manifaktür" niteliğindeki devlete bağlı tesislerin sorunları incelenmektedir.

Üçüncü bölümde tezin uygulama kısmı olarak "Hereke Fabrikası" başlığı altında bu fabrikanın, yaklaşık 1843'ten 1910'a kadar tarihi gelişimi;

- a. Kuruluşu, Gelişimi, İnşa, Hereke'ye Bağlı Diğer Müştemilat;
- b. Yönetimi, Finansmanı ve Fabrikaya Yapılan Teftiş Amaçlı Ziyaretler;
- c. Genel Sanayileşme Politikaları Bağlamında Hereke'de Üretim Politikası, Ürünler, Muafiyet ve Teşvikler, Teknolojik Donanım, Hammadde Temini;

- d. Hereke Fabrikası Ürünlerinin Satışı, Dükkanda Satışı, Esnaf Eliyle Satış, Bazı Yerlere Verilmesi ve Sergilere Katılımı;
- e. Hereke'de İşgücünün Yapısı, Eğitimi ve Sosyal Yardımlar; başlıkları altında ayrıntılı biçimde incelenmektedir.

İlk kısımda, fabrikanın kuruluşuna dair kaynaklara yer verilmektedir. Bir belgeden hareketle, fabrikanın kuruluşu hakkındaki birisi, fabrikanın devlet namına kurulan İzmit Çuka Fabrikası'nın kuruluşunda görevli Serasker Rıza Paşa ve Ohannes Dadyan tarafından devlet tarafından habersizce kurulduğu rivayeti ile ikincisi, bu fabrikanın anılan şahıslar tarafından başlangıçta özel bir girişim olarak inşa edilip sonradan devlete devredildiği şeklinde rivayetler ikincisinin doğru olduğu sonucuna varılmaktadır.

İkinci kısımda ise, fabrikanın idaresi, yapılan harcamaların finansmanı ve fabrikaya yapılan bazı ziyaretlere yer verilmektedir. Böylece, fabrikaya yapılan ziyaretlerle (Abdülmecid, II. Wilhelm, Prenses Gizela, Mehmed Reşad) fabrikaya duyulan özel ilgi vurgulanmaktadır.

Üçüncü kısım, fabrikanın üretim politikası ve üretim sürecinin işleyişini kapsamaktadır. Bu bağlamda belgelerin yardımıyla bazı ürünlerin maliyeti, kaliteyi artırma ve fireleri önleme çabaları, fabrikada üretilen özel ve genel ürünlerin türleri belirlenmektedir.

Fabrikada üretilen ürünlerin satışı ve pazarlanmasına dair hususlara dördüncü kısımda, yer verilmektedir (fabrika ürünlerinin öncelikle devlet kurumları, saray ve camilere verildiği belirtilmektedir). Bu kısımda, Hereke ürünlerinin 1847'den itibaren Kapalıçarşı ve Üsküdar'daki birer dükkanda satıldığının belirlenmesi, fabrikaya ilişkin literatürdeki bilgileri tashih edici niteliktedir.

Beşinci ve son kısım, Hereke Fabrikası'ndaki işgücünün cinsiyet, iş bölümü, barınma, beslenme gibi hususlar yanında, işgücüne yönelik sosyal yardım ve özendirme araçlarının ve fabrika namına Fransa'ya yollanan "Ali Efendi ve rüfekâsının" yurtdışı eğitim macerasının incelenmesine ayrılmıştır.

Tezin ekler kısmında, birinci ekte padişahın Rıza Paşa'dan fabrikayı devralışına dair karar; ikinci ekte, 1878 tarihinde fabrikada çıkan yangın ve yangın sonrasında yeni düzenlemeyi içeren 4 Ekim 1878 tarihli rapor; üçüncü ekte, Mösyo Martel'in fabrika müdürlüğüne tayini ve uygulayacağı Avrupa tarzı üretime dair padişaha sunulan rapor; dördüncü ekte, Avrupa'dan alınacak araç-gereçle ilgili olarak Alman ve Avusturya firmalarıyla yapılan sözleşme metni yer almaktadır.

Abdülkadir Buluş, tezinin son kısmında şu ifadeleri kullanarak çalışmasını sonuçlandırmaktadır:

"(...) Osmanlı tekstil sanayii başlıca temel yapısal özellikleri ve sorunlarıyla incelenmeye çalışılmış; Osmanlı tekstil sanayi içerisinde yer alan bir devlet fabrikası olan Hereke Fabrikası üzerinde kapsamlı bir inceleme yapılmıştır. Hereke Fabrikası örneğinde yapılan inceleme bir anlamda, gele-

neksel ekonomik yapının çözüldüğü bir dönemde manifaktüre geçiş denemeleri yani Osmanlı sanayiine dair panoromik bir çerçeve sağlamaktadır. Konu gereği incelenen fabrikanın yatay ve dikey bağlantıları, sanayileşme politikalarının amaç ve sorunları ile bu amaçlara varmada kullanılan araçları da bize göstermektedir. Bu anlamda, Hereke Fabrikası'nın diğer bazı devlet fabrikalarına oranla, devlet ve özel piyasaya satış dengesini daha fazla tutturabildiği için ve 1890'lardan sonra çok ticari bir mal olan halıcılıkta tutturduğu üstün düzey sayesinde daha başarılı olabildiğini ve günümüze kadar ulaştığını söyleyebiliriz.”

Eleştiri Yerine

Kısaca tanıtmaya çalıştığımız çalışmanın, en önemli sorununun, tezin son bölümünün çok ayrıntılı hususlara yer vermesi nedeni ile çok sayıda alt başlık barındırmasından dolayı sistematik açıdan biraz karmaşık görünmesi olduğu söylenebilir. Bir diğer sorun da, yazarın Osmanlıca kökenli kelimeler ile günümüz Türkçesine ait kelimeler arasında bir standart tutturamamış olmasıdır. Bunun nedenini, yazarın daha önce aldığı uluslararası ilişkiler lisans ve master eğitiminden dolayı değişen akademik tarza bağlamak mümkündür.

Sonuç Yerine

“Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası” başlıklı tez arşiv kaynaklarına dayalı, yoğun emek mahsulü bir çalışma olması yanında, teorik olarak ilk bölümü ile rahatlıkla Osmanlı sanayii üzerine yeterli bir okumaya imkan tanıyan; Hereke Fabrikası ile ilgili son kısmı ise fabrikalarla ilgili yapılabilecek diğer çalışmalar için örnek bir çerçeve sunan bir düzeyi rahatlıkla tutturmaktadır. Çalışmanın, İletişim Yayınları'nın çıkardığı *Tarih ve Toplum Dergisi*'nin 1999 ve 2000 yıllarında Türkiye üniversitelerinde yapılmış tarih alanındaki doktora tezlerine yönelik ve birincilik ödülünün verildiği yarışmanın ikincilik ödülünü almış olduğunu da ayrıca belirtelim.